FIGYELŐ

RADNÓTI MIKLÓS NAPLÓJA

Sajtó alá rendezte Radnóti Miklósné. A szöveget gondozta Melczer Tibor, Székely Sz. Magdolna Magvető, 1989. 384 oldal, 60 Ft

1) A napló műfaja nagyon nehezen írható körül. Keletkezésének okai pedig oly sokfélék lehetnek, hogy akár csak válfajokba osztani is őket igen kérdéses vállalkozás. Ugyanakkor műfaj és ok mögött egyaránt áll egy egyszerű általános indíték. Írója a vele és a körülötte történteket érdemesnek, fontosnak tartja följegyezni, mert vele és körülötte történtek. Miért tartja így, ezt viszont megint sokféle külső-belső mozgató magyarázhatja. Az ő személye kiemelkedő, a vele történtek fontosak, az ő kora mozgalmasabb más koroknál, s ő meg jobban látja a dolgokat kortársainál – és így tovább és így tovább. Egészen addig az egyszerű meggondolásig, fél, hogy elfelejti, s később nem tudja majd fölidézni a maga múltját. S ha író is az illető: fölmerült, de egyelőre föl nem dolgozott életmozzanataiból és tapasztalataiból, élményeiből és gondolataiból később művet, műösszetevőket formálhat. Mintegy elraktározza őket, jövendő munkái nyersanyagaként és ihletőiként. Radnóti naplóírásában valamennyi említett s még említendő késztetésnek szerepe lehetett és volt is.

A történetíró, különösen a művelődés- és szociáltörténetíró számára a naiv, mindennapi ember följegyzései csakúgy fontosak lehetnek, mint a tudatos, magas iskolázottságúé is. Csak meg kell találni azt a szöget, azt a léptéket, azt a kapcsolódást, amellyel egyiknek is, másiknak is közléseit a korszak képernyőjére vetíti, amellyel őket a képegészbe illeszti. Sajátos körforgás ez: az tudja igazán ezt a rávetítést, ezt a beléhelyezést elvégezni, aki már ismeri, s éppen ilyen, a napló családjába, rokonságába tartozó művekből is ismeri a kort. Ezért sajnálatos, hogy ez a napló ilyen *nagy késéssel* jelent meg.

Az viszont megint csak igen érdekes, s egy másik korszakra, ez esetben az elmúlt negyven esztendőre fényt vető kérdés, miért kellett a kiadásnak ennyit késnie. Lehet forrása e késésnek, persze, egyszerű személyes, alanyi tényező is: a közvetlen hozzátartozó, ez esetben a feleség, nem érezte még érzelmi vagy egyéb okokból elegendőnek a távot a történtekhez. Lehet, hogy így volt; de valószínűleg más meggondolás is közrejátszhatott, sőt ezt a föltételezett alanyit is befolyásolhatta.

2) A NAPLÓ-ban igazában – néhány tény-, esemény- és személyi kérdésen túl – semmi olyan általános elvi-történeti érdekű vonatkozás nincs, amit a magával szemben becsületesen őszinte literátorvilág ne tudott volna kezdettől. Viszont van egy egész sor, s éppen *a tudottakból*, amelyeket sem a hatalomnak, sem a hatalom által favorizáltaknak, sem pedig a hatalom által megnyerni óhajtott literátoroknak eleve nem állt érdekében nyomtatva, a közönség elé tárva, a közönségben tudatosítva látni. Ilyenek: a magyar literátor- és literátustársadalom meglehetős részének közömbössége, részvétlensége az üldözöttekkel szemben, még a társadalmi haladás bizonyos kérdései, például a földreform mellett szólók részéről is. Vagy: a nemzeteszme erős áthatottsága a rasszizmussal. Vagy: a népiesek szívós ellenérzése az európai előrehaladást mozgató liberális szociáldemokrata eszméket illetően. Vagy: a Németh László-iskola heves idegenellenességének, rágalmas vádjainak behatolása a köztudatba az ún. asszimilánsokkal szemben, s mélymagyar messianizmusának elfedő kártékonysága a valódi kérdések tekintetében. Vagy: a neokeresztény, neokatolikus mozgalmak megnyergelése irodalmi iparlovagok által. Vagy: a munkásosztály tájékozatlansága s erős megosztottsága a nácizmus, illetőleg a szomszéd népek kérdéseiben. Vagy: a kommunista mozgalom nem különösképpen hatékony jelenléte és befolyása a munkások mentalitására. Vagy: a Hitler–Sztálin-paktum rendkívül kiábrándító sokkja az értelmiségre.

Vagy: a moszkvai emigráció szellemi beszűkültségének, esztétikai jelentéktelenségének riasztó volta. Íme, egy csokor.

Aztán olyan kérdésekben is sok képtelen, hamis törekvést gátolhatott volna meg e NAPLÓ ismerete, amelyek közvetlenül Radnóti költészetét, felfogását, állásfoglalását illetik. A Révai-adeptusok – akár népiesek, akár polgáriak, akár keresztények, akár zsidók – ama fölfölmerülő törekvése, hogy a hírhedt agyalmányhoz, a „Petőfi–Ady–József Attila-vonalhoz" illesszék őt is, tökéletes képtelenségnek bizonyult volna. *Arany* számára mindenek fölött való, s nemcsak az irodalom tekintetében. A legnehezebb emberi helyzetében is hozzá fordul, s munkaszolgálatos zsákjában hordott műveihez minden tárgyánál inkább ragaszkodik; az ő költészetével akar társaiba is erőt, erkölcsi-szellemi lényegüket megőrző magatartást önteni. S ha Arany az örök állócsillag, *Babits*, a kezdeti ellene való lázadozása után, egyre inkább a csöndes és bölcs, az igaz és óvó szavú atya szerepét, az indulattól mentes kritikus megtestesülését jelenti számára. *Kosztolányi* pedig a mestert, aki mindent meg tud csinálni; de nemcsak ezt – a szembenéző embert is. A HALOTTI BESZÉD-et úgy citálja, mint a lehető emberi magatartások s emberszemléletek egyik legmagasabbikát. *Márai* botlásait és zsurnaliszta beütéseit nem hagyja szó nélkül, de Európához ragaszkodását, mesterségtudását mindig nagyra tartja. S ha *Füst Milán* gyermeki önközpontúságát, örök sértődöttségét megmosolyogja is, ha *Kassák* folytonos bizalmatlanságát, tüskés magába húzódását fönntartással szemléli is, mindkettejük művészi teljesítményét szívesen ismeri el. *Ady*ról mindössze háromszor ha szól, s akkor sem mint példakép költőről; *Petőfi* művészetét, népszerűségét pedig némi gyanakvással veszi; s rá elsősorban *Németh László* ún. elméleteivel szemben hivatkozik, s veszi őt védelmébe. A közvetlen kortársak közül tán *Vas István*hoz érez legszemélyesebb kapcsolódást, s *Illyés*t, mégpedig *a prózaíró* Illyést emlegeti legnagyobb respektussal, s ha néha közéleti ügyességét megcsipkedi is, soha nem hozza Németh László közelébe vagy éppen véle egy síkra, mint teszik ezt manapság némely utódok. A legfőbb kortárs élmény és példa számára azonban, a *Szép Szó* iránti föl nem engedő ellenszenve ellenére is, *József Attila*. Mégpedig az a kései és betegséggel küzdő József Attila, akit nemcsak a Révai-protezsék, hanem egyes „lukácsosok" ellenében is olyan nehéz volt az igazán korszakos nagy költőként elismertetni.

3) Ez azonban már nemcsak irodalmi, sőt tán nem is elsősorban irodalmi kérdés. Hogy ezt világosan értsük, vessünk a NAPLÓ stílusára bármi rövid, de elemzőféle tekintetet. Hangnem és előadásmód, érdeklődéskör és magatartás, látás és modor tekintetében három szakaszra oszthatjuk.

Az első az 1938-as évig tart úgy, hogy a 38-as évet átmenetnek vesszük ahhoz a második részhez, amely valódi, erdélyi munkaszolgálatos idejéig tart, s amitől viszont a harmadik rész datálódik. Nem becsülnénk eléggé Radnótit, ha tagadnánk, hogy ez az első rész jórészt nemcsak érdektelen, de vonzást sem nagyon vált ki. Túlságosan sok a saját tehetségével, nagyrahivatottságával való bíbelődés; a súlytalan irodalmi-poétikai okoskodás, a magatetsző műveltségélvezés és -megmutatás; főleg pedig a kicsit nagyos lélektani elméletieskedés, fölfedező magyarázkodás. A hang nemcsak mutál, de imitál is, és másol is. Nem egyvalakit, hanem *az irodalmiasságot*. Apja második felesége, nevelőanyja szerelmi históriájának előadása után például az olvasó, ha nem tudná, ki írta, nem volna csoda, ha letenné a könyvet, olyan taszítóan mesterkélt, modoros, utánérzett.

A második részre röviden azt mondhatnánk, a hangnem már megvan, de a modor még nem egészen kész; a tárgy már érdekes, a felfogás azonban még nem mindig reveláló; a látás és előadás már jellegzetes, az egészbe fogás, a teljessé szerkesztődés viszont még kikihagy. Persze a helyzetből is adódik ez: az egyes napokon igen különböző időt szán naplójára. Néha csak emlékeztetőt jegyez be, néha eset szintjén marad, máskor teljes történetet, gondolatvezetést mond el. Amit jellemzőnek mondtunk e szakaszra, az elsősorban *ez utóbbi* jegyzésfajtára vonatkozik.

A harmadik részben aztán *a változás olyan nagy*, hogy olvastán az ember hajlamos azt mondani, nemcsak egy nagyon jó költőt, de egy majdani *kiváló prózaírót* is vesztettünk benne. Előadása határozott, egynemű, tisztázott; modora tárgyias, leveti az érezhetően szándékolt vagy visszacsengő idegen irodalmiasságot. A természetes közlés emelkedik, a helyzet

lélektanához alkalmazkodva, irodalommá. A tárgy egyedi, de egyben általánosítást is erősen sugalló; a felfogás, az előadottakhoz való modális viszony világos, szuggesztív, összetettségében is egyértelmű; a személyes, erősen karakterisztikus látásmód nemcsak a történetté formáltak esetében kelti az egészben látott világ benyomását, hanem egy-egy eset utalásos előadása folyamán is. Az előbbire hozzuk föl a két kis román gyerekhez való barátságának előadását (103–104. o.), a nyomorult román öregasszony rettegésének bizalomra válását (112–113. o.) vagy az öreg hatvani cukorgyári munkás sorstörténetét (259–260. o.). Mindenik kicsi, karcolatnyi elbeszélésremeklés. Az utóbbira, a magánál többet, egészebbet jelentő utalásra meg a magukra maradt éhező kutyák rajzát, vagy a munkaszolgálatosok keserűségének a válogatatlan fadöntés „szadizmusában" való kitörését, vagy a fehér kesztyűs pökhendi főhadnagy búcsúzásának burleszk mozaikját.

Irodalomról itt viszonylag kevés szó esik. Írótársakról is ritkán, s többnyire messziről, mint szenvedőkről vagy mint tisztességtelenségüket föltárókról. Leszerelése, Babits halála s a *Nyugat* megszűnte után kerül újra előtérbe az irodalmi élet, de immár szorosan a közélettel együtt.

4) Ez a harmadik rész, hogy úgy mondjuk, gyakorlattá testesülten mutatja meg magatartássá érett erkölcsi-világszemléleti s történeti elveit. *Négyet emeljünk ki közülük.* Elsőnek *a nemzet* kérdését. Nemcsak Németh Lászlóék kizáró, osztályozási és bíráskodási elveit és jogigényét utasítja el megvetéssel, de azok felfogását is, akik szenvedő alanyként elfogadják ezt a kizárást, ezt az osztályozást. Legélesebben az a vitázó levél mutatja ezt, amit – a különben igen nagyra becsült – Komlós Aladárhoz írt, a zsidó írók külön föllépése ellenében. Ahhoz a nemzethez tartozik mindenki, különösen pedig az író, hangoztatja nyomatékkal, amely nyelven, amely kultúrában, amely történelemben tudatosult, szellemi, erkölcsi lénnyé, azaz egyedi emberré lett, mégpedig magát szemlélő, világát érteni akaró, alkotni vágyó emberi egyéniséggé. Nem vérségi származása alapján tagja az ember egy nemzetnek; mint ahogy a nemzetben való értékét is egyénenként, erkölcse, tevékenysége, eredményei minősítik, s nem valamely állítólagos *nemzeti alaptulajdonsághoz* vagy *prófétált történelmi küldetéshez* való viszonya.

S ez szemléletének második alapténye zőjéhez visz: *katolicitásához.* Egy nemzetnek csak úgy lehet valaki igazán értékes tagja, ha ezzel együtt a nemzetek közösségének is értékes tagja. Az emberi értékek egyetemesek, az emberi életet védők, emelők. Radnóti megkeresztelkedését sokféleképp magyarázták. Egy bizonyos: semmiképpen sem „menlevélszerző" akció volt. Egyrészt maga mondja, hogy régóta készült rá, másrészt, hogy az általa választott vallásban látta a legteljesebben meglelni a vallás legegyetemesebb emberi értékeit, funkcióit megtestesülni. Ugyanakkor, *szolidaritásból* a többi üldözöttel, ekkor külön is hangsúlyozza – egyébként számára többnyire közömbösnek tekintett – zsidó származását. Mennyire vette a kereszténységet teológiai-dogmatikai értelemben *kegyelemadónak*, nem lehet eldönteni. Nekünk úgy tűnik, szimbolikus, asszociatív jelentésére, értékére is esett legalább akkora hangsúly.

S ez a harmadik vonáshoz visz át: kereszténységével egy olyan nagy lelki-történeti-társadalmi közösség tagjának vallja magát, amely, szerinte, mindenekelőtt *a szeretet* és *a részvét* erényében nyilvánítja meg egyetemességét. Hangsúlyozni kell, a NAPLÓ harmadik részének egyik fővonása a minden élő, főleg a minden szenvedő iránti részvéttel teli szeretet, szeretettel teli részvét. Még az állatokra, sőt növényekre is kivetül nála ez a részvét. Mennyire, hogyan volt korábban marxista, nem tudjuk. Itt az „osztálytudat" a szegényekkel, az elnyomottakkal, a megalázottakkal való együttérzés, azonosulás, a szeretet s részvét parancsa s velejárója. Egyik legkeményebb, legkegyetlenebb részletét írja NAPLÓ-jának, midőn megtudja, hogy a hatvani cukorgyár fiatalon öreg, megrokkant munkásai milyen siralmas órabért kapnak rettenetesen nehéz munkájukért. Nem szatírává, hanem grasszáló, önigazoló botránnyá válik szemében *Hatvany Lajos* baloldalias irodalompártolása; föl-háborodása odáig megy, hogy provokálja a báró unokaöccsét, a műhelyen lezseren végigsétáló Hatvany Endrét.

Mindhárom említett vonást átjárta, egybekötötte, a világ többletértékévé emelte *az individualitás*, a személyiséggé alkotott individualitás követelménye. Csak a magát szemlélő,

mérlegelő, formáló egyén választása igazi választás, odatartozása igazi odatartozás, alkotása igazi alkotás, gondolata igazi gondolat. Három példát, három következményt erre. Korábban is, de attól fogva, amikor már érett költő, hevesen elutasítja a csoportélmény, a csoportstíl, a csoportfölfogás magyarázatát a művészetben. Örök vitában áll Halász Gábor (diltheyes) nemzedékélmény-, nemzedékstílus-, nemzedékszemlélet-magyarázataival, okadásaival. Traklt, akiben igazában saját nyelvének irodalmai is csak később látják meg a század egyik igazán nagy lírikusát, mintegy ellenpéldaként fedezi föl: nem nemzedékének, hanem azokénak hangja az övé, akiket egyedi sorsuk ugyancsak árvaságra, társtalanságra, szélhelyzetre, halálközelre ítélt. Móriczról ritkán, inkább semleges tisztelettel, mint személyesen szól. Kemény Zsigmond-átdolgozása miatt azonban valósággal kirohan ellene, hogyan merte, micsoda semmibevételével az irodalom egyediségének tenni ezt. S hogy ez nemcsak Keménynek, a nagy írónak szól, mutatja, hogy Tolnai Lajos átírásának szándékát is hasonlóképp fogadja. S ha a NAPLÓ első szakaszában némileg zavar az egyedi mesterségtudás önmagán való példázása, a másodikban s a harmadikban meghat áhítata Arany nyelvi-poétikai egyedisége (és sohasem különcködése), József Attila szemléleti önállósága s versbeli egyedi invenciózussága, Kosztolányi egyéntisztelete és folytonos egyéni stílusbravúrja iránt; s éppúgy meggyőz, mint ama szenvedő társaival szemben való – részvéte ellenére is – idegenkedése, akik nem jutottak el a kereskedés és a pénz, az asztal és a bordély szokványörömein túl semmi egyedihez, holott anyagi lehetőségeiknél fogva juthattak volna. Mint *Babits Goethe* nyomán *is*, ő talán *Babits* nyomán *is*, úgy vélte, a tudatosult, az erkölcsi belátás alapján cselekvő egyének közössége a legnagyobb és a legegyetemesebb közösség. Az egyén nincs alárendelve s nincs fölébe rendelve a társadalomnak, *kölcsönösségi viszonyban van vele*, mégpedig úgy, hogy a társadalom *nem cél, hanem eszköz* az egyén lehetőségeinek kiteljesüléséhez.

5) Mindent összevéve: lehet, hogy egy politikus naplójának vagy éppen a hivatalos politikai iratoknak egy ideig tartó zárolása bizonyos ritka helyzetekben megokolt – az íróé, a nem közvetlen politikai tevékenységű emberé (– a hátramaradott hozzátartozók személyi érdekeit, érzelmeit károsító részek, természetesen, kivételek –) gátolja a múlt tisztánlátását, ahelyett, hogy káros vagy egyszerűen csak hamis legendák képződését akadályozná. Ez esetben is ilyen következésekkel állunk szemben a késés okán.

Németh G. Béla

KÖNYÖRGÉS KOMOLYSÁGÉRT

Balassa Péter: A másik színház
Szépirodalmi, 1989. 310 oldal, 53 Ft

Nincs könnyű dolga az olvasónak, ha meg akar birkózni Balassa Péter A MÁSIK SZÍNHÁZ című esszékötetével. Nem az elemzések hivatkozásainak, utalásainak messze az átlagot (a szakmai átlagot) felülmúló műveltséget vagy inkább tájékozottságot követelő rendszere miatt, nem is az egyes mondatok sűrített, rengeteg rejtett információt tartalmazó tömörsége, sokrétűsége vagy a szóhasználat különössége miatt, hanem azért, mert nagyon nehéz megérteni, mit is olvasunk tulajdonképpen.

A kötet egy PARSIFAL-tanulmányrészlet kivételével 1976 és 1987 között különböző orgánumokban, részben vagy egészben megjelent írások gyűjteménye. Nem a megírás időrendjében felsorakoztatva, hanem laza, tematikus összefüggésben fejezetekre osztva, mely elrendezés mélyén gyaníthatóan a szerző gondolatvilágába való módszeres bevezetés szándéka húzódik meg. Mondhatnánk, hogy az elemzés tárgyát képezi itt színielőadás, opera, hanglemez, film vagy drámaelmélet, de akkor nem fogalmaznánk pontosan. Ugyanis a művek, melyekhez az írások kapcsolódnak, valójában és többé-kevésbé bevallottan nem szolgálnak az elemzés tárgyául, hanem inkább alkalmat adnak a szerzőnek arra, hogy kifejtse különös, sok tekintetben eredeti nézeteit művészetről, művekről, ideológiáról, az életünkről. Balassa Péter, ha jól értem őt, hatalmas ismeretanyaga ellenére sem mindenekelőtt műelemző, esztéta vagy filozófus. Akivel itt ta-